ТОФИГ АБАСГУЛИЈЕВ

Ш, 163.11
А-583

Инкилисҹәдән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәнин грамматик әсаслары

ТОФИГ АБАСГУЛИЈЕВ

ИНКИЛИСҸӘДӘН АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНӘ ТӘРҸҮМӘНИН ГРАММАТИК ӘСАСЛАРЫ

АЗӘРБАЈҸАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
ХАРИҸИ ДИЛЛӘР КАФЕДРАСЫ

Ш,163.11
1455

Ш143.24.163
А-13

ТОФИГ АБАСГУЛИЈЕВ

ИНКИЛИСҸӘДӘН АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНӘ ТӘРҸҮМӘНИН ГРАММАТИК ӘСАСЛАРЫ

Азәрб. ССР ЕА И. Нәсими ад.
ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

„ЕЛМ" НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1971

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору **Һ. ГӘҺРӘМАНОВА**

7=1=3(4)
64=70 J

МҮГӘДДИМӘ

Тәрҹүмә хариҹи дилин өјрәнилмәсиндә башлыҹа васитәләрдән биридир. Тәсадүфи дејилдир ки, бир сыра хариҹи дилләри мүкәммәл билән вә бу дилләрдән маһарәтлә тәрҹүмә едән В. И. Ленин һәлә 1901-ҹи илин мај ајында М. Т. Јелизарова көндәрдији мәктубда јазырды: „...по части умственной работы особенно рекомендовал бы переводы и притом **обратные**, т. е. сначала с иностранного на русский письменно, а потом с русского перевода опять на иностранный. Я вынес из своего опыта, что это самый рациональный способ изучения языка“[1].

Хариҹи дилин өјрәнилмәсиндә тәрҹүмәнин ролуну гыса шәкилдә ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

Тәрҹүмә дедикдә, һәр шејдән әввәл, ики башлыҹа момент нәзәрдә тутулур: а) тәрҹүмә олунаҹаг фикрин там баша дүшүлмәси, б) баша дүшүләнин адекват шәкилдә ана дилиндә ифадә олунмасы. Бу ики моментин вәһдәтиндән ибарәт олан тәрҹүмә просесиндә өзкә дилдә сөјләнилмиш фикир семантик, стилистик вә грамматик нөгтеји-нәзәрдән тәһлил олунур, һәр бир сөзүн лексик мә'насы вә үслуби хүсусијјәти илә јанашы, онун грамматик мә'на вә вәзифәси мүәјјән едилир; бүтүн бунлар ана дилинин нормалары илә тутушдурулур вә нәтиҹәдә хариҹи дилдә сөјләнилмиш фикрин ана дилиндәки ифадә васитәләри мүәјјәнләшдирилир. Көрүндүјү кими, бүтүн тәрҹүмә просеси тутушдурма вә мүгајисә әсасында кедир ки, бу да хариҹи дилин өјрәнилмәсиндәки принсипләрдән бири олан шүурлулуг принсипинә ҹаваб верир.

Бундан башга, тәрҹүмә дил өјрәнәнин јаддашыны инкишаф етдирир, дил саһәсиндәки бүтүн биликләрини сәфәрбәрлијә алыр, сөз еһтијатыны артырыр, ону мүхтәлиф истилаһ вә сезләрлә таныш едир.

[1] „Правда“ гәзети, 5 сентјабр 1937-ҹи ил.

Тәрҹүмә һәмчинин үслубун маһијјәтини баша дүшмәк вә һәр нөв әдәбијјатын өзүнә мәхсус дил үслубуну фәргләндирмәк вәрдишләри ашылајыр. Беләликлә, тәрҹүмә хариҹи дили өјрәнмәк үчүн кениш имканлар јарадыр.

Лакин бә'зи хариҹи мүәллифләр тәрҹүмәнин үмумијјәтлә мүмкүн олмадығыны иддиа едирләр[2] вә бунунла да хариҹи дилин өјрәнилмәсиндә тәрҹүмәнин ролуну инкар етмиш олурлар. Бунун әксинә олараг, совет тәрҹүмә мәктәби өјрәдир ки, мөвҹуд дүнја дилләринин һазыркы инкишафы мәрһәләсиндә һәр һансы дилдән башга бир дилә тәрҹүмә тамамилә мүмкүндүр. Бу барәдә совет дилчиси С. С. Толстој јазыр: „Тәхминән ејни мәдәни сәвијјәдә дуран халглар һаггында данышаркән иддиа етмәк олар ки, бир халга мә'лум олан һадисәләр, дујғу вә фикирләр о бириләринә дә мә'лумдур вә демәли, онларын дилиндә ифадә олуна биләр. Бурадан исбата еһтијаҹы олмајан белә бир нәтиҹә чыхыр: а) бир дилдә дејилә билән һәр бир фикир башга дилләрдә дә дејилә биләр, демәли, тәрҹүмә мүмкүндүр...“[3].

Өзү билаваситә тәрҹүмә илә мәшғул олмаса да, өлкәмиздә тәрҹүмә сәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрән вә бир сыра санбаллы тәрҹүмә әсәрләринин редактору олан М. Горкинин тә'бириҹә, тәрҹүмәси мүмкүн олмајан фикир јохдур. М. Горки һәтта аталар сөзләри вә мәсәлләрин дә тәрҹүмәсини мүмкүн һесаб едирди. О, ермәни јазычысы Нар-Досун „Өлүм“ әсәринин тәрҹүмә редактору һаггында данышаркән онун „Смысл поговорки не поддается переводу“ фикринә гаршы гәти е'тираз едәрәк јазмышды: „Редактору, видимо, неизвестно, что нет такой поговорки, смысл которой нельзя было бы перевести на любой язык. Трудно переводится или совсем не переводится игра слов.“[4]

М. Горки белә һесаб едирди ки, һәр һансы фикри тәрҹүмә етмәк үчүн һәр бир дилин кифајәт гәдәр имкан вә васитәләри вардыр.[5]

Бу мүддәа ејнилә Азәрбајҹан дилинә дә аид ола биләр. Тәҹрүбә көстәрир ки, дүнјанын ән зәнкин дилләриндән олан рус, алман, инкилис, франсыз, әрәб, фарс вә с. дилләриндә

---

[2] Мәсәлән, Вилһелм Һумболдт Шлекелә көндәрдији мәктубда јазмышды: „Мәним аләмимдә һәр ҹүр тәрҹүмә мүмкүн олмајан мәсәләнин һәллинә чалышмаг демәкдир...“ (бах: С. С. Толстой. Как переводить с английского языка, М., 1960, сәһ. 4)

[3] С. С. Толстој. Көстәрилән әсәри, сәһ. 11 (Ситатын тәрҹүмәси бу әсәрин мүәллифинә мәхсусдур—*Т. А.*)

[4] М. Горький „О работе неумелой, небрежной, недобросовестной и т. д. ...“, газета „Известия“, 9 июня 1931 г.

[5] Ю. Юсковец. Значение для переводчиков высказываний А. М. Горького по вопросам языка и стиля художественных переводов. Ученые записки I Московского ГПИИЯ, т. 13, 1958, сәһ. 106,

сөјләнилмиш елә бир фикир тапмаг чәтиндир ки, буну адекват шәкилдә азәрбајҹанча ифадә етмәк мүмкүн олмасын.

Бунунла белә, һәр һансы бир дилдән тәрҹүмә едәркән, әлбәттә, мүәјјән чәтинликләрә дә тәсадүф олунур ки, бу чәтинликләр хариҹи дил илә ана дилинин лүғәт тәркиби вә грамматик гурулушу арасындакы фәргдән ирәли кәлир. Хариҹи дилдән тәрҹүмәдәки чәтинликләр әсасән ики гисмә—**лексик** вә **грамматик** чәтинликләрә ајрылыр.

Охуҹуларын истифадәсинә тәгдим едилән бу китаб инкилисҹәдән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәнин грамматик әсасларына һәср олунмушдур. Бурада башлыҹа мәгсәд инкилис дилиндәки елми-техники, иҹтимаи-сијаси әдәбијјаты, һабелә гәзет материалыны тәрҹүмә едәркән гаршыја чыхан грамматик чәтинликләрин арадан галдырылмасы јолларыны, Азәрбајҹан дили үчүн јад олан грамматик формалары, мүрәккәб синтактик бирләшмәләри вә онларын дилимизә тәрҹүмәси васитәләрини изаһ етмәкдән ибарәтдир.

Мүәллифин али мәктәбләрдә хариҹи дилин тәдриси саһәсиндәки тәҹрүбәсинә вә шәхси тәдгигатларына әсасланан бу әсәр инкилис дилини өјрәнән вә бу дилдән тәрҹүмә едән тәләбәләрә, аспирантлара вә елми ишчиләрә көмәк мәгсәдилә јазылмышдыр. Китаб инкилис дилини мүстәгил сурәтдә өјрәнәнләр үчүн дә фајдалы ола биләр.

Инкилисҹәдән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәдәки грамматик мәсәләләрин изаһы саһәсиндә илк тәшәббүс олан бу әсәр, јәгин ки, нөгсансыз дејилдир. Һөрмәтли охуҹуларын тәнгиди мүлаһизәләри китабын кәләҹәк тәкмил нәшри үчүн, шүбһәсиз, фајдалы олаҹагдыр. Буна көрә дә мүәллиф әсәрдә мүшаһидә олунан нөгсанлар һаггында өз рә'јләрини билдирмәји охуҹулардан хаһиш едир вә бунун үчүн онлара габагҹадан миннәтдарлығыны билдирир.

Мүәллиф әсәрин чапа һазырланмасында дәјәрли мәсләһәтләри илә она јахындан көмәк едән филоложи елмләр доктору, профессор Н. Һ. Ағазадәјә вә филоложи елмләр намизәди, досент О. И. Мусајевә тәшәккүр етмәји өзүнә борҹ билир.

Мүәллиф

Б И Р И Н Ҹ И Ф Ә С И Л

САДӘ ҸҮМЛӘНИН ТӘРҸҮМӘСИ

§ 1. Инкилис вә Азәрбајҹан дилләринин грамматик гурулушундакы бә'зи фәргли хүсусијјәтләр

Инкилис вә Азәрбајҹан дилләри өз грамматик гурулушуна көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Елә буна көрәдир ки, инкилисҹәдән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едәркән бир сыра грамматик чәтинликләрә тәсадүф олунур. Бу чәтинликләри арадан галдырмаг ишини асанлашдырмаг үчүн инкилис вә Азәрбајҹан дилләринин грамматик гурулушундакы бә'зи мүһүм фәргләри билмәк вә булары тәрҹүмә заманы нәзәрә алмаг лазымдыр.

1. Мүасир инкилис дилиндә сөздәјишдириҹи шәкилчиләр олдугҹа аздыр. Белә бир хүсусијјәт өзүнү онда көстәрир ки, бу дилдә исмин вә **бә'зи** әвәзликләрин јалныз ики һалы вардыр. Сифәт, сај вә мәсдәр исә әсла һал шәкилчиси гәбул етмир.

Инкилис дилиндә сөздәјишдириҹи шәкилчиләрин азлығы фе'л категоријаларында да өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Present Indefinite заманда фе'л јалныз үчүнҹү шәхсин тәки үчүн шәкилчи (s, es) гәбул етдији һалда, галан шәхсләр үчүн һеч бир шәкилчи гәбул етмир (He, she, it works; I, you, we, they work.)

Past Indefinite заманда исә фе'лин шәхсини көстәрәҹәк һеч бир шәкилчи јохдур. Гајдалы фе'лләрин гәбул етдији **ed** шәкилчиси исә фе'лин шәхсини дејил, заманыны көстәрир. Past Indefinite заманда фе'лин шәхси мүбтәдаја көрә ајдынлашыр.

Фе'лин Future, Perfect, Continuous заман формаларында исә нә шәхс, нә дә заман шәкилчиси вардыр. Бу заман формалары бүтүн шәхсләр үзрә көмәкчи фе'лләр (shall, will; to be; to have) васитәсилә дүзәлир (I *shall write*; You *will write*; I *am writing*; I *have written* вә с.)

Инкилис дилиндә фе'лин мәҹһул нөвү дә *(The Passive Voice)* бүтүн шәхс вә заманларда көмәкчи фе'л (to be) васитәсилә дүзәлир (The letter *is written;* The letter *was written;* The letter *will be written.)*

Инкилис дилиндән тамамилә фәргли олараг, Азәрбајҹан дили сөздәјишдириҹи шәкилчиләр е'тибарилә сон дәрәҹә зәнкиндир. Мә'лум олдуғу кими, бу дилдә исмин алты һалы вардыр ки, булардан беши шәкилчијә маликдир. Азәрбајҹан дилиндә сифәт, сај, мәсдәр вә **бүтүн** әвәзликләр дә исим кими һалланыр.

Азәрбајҹан дилиндә фе'лин заман, шәхс вә нөв категоријалары да шәкилчиләр васитәсилә формалашыр **(јазырам; јаздын; јазышырыг; јазылаҹаглар вә с.)**.

2. Инкилис дилинә хас олан башлыҹа хүсусијјәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, ҹүмләдә сөзләр арасындакы әлагәләри ифадә етмәк үчүн сөзөнләриндән кениш истифадә олунур. Бу хүсусијјәт инкилис дилиндә сөздәјишдириҹи шәкилчиләрин азлығы үзүндән ирәли кәлир.

Азәрбајҹан дилиндә исә сөзөнләри јохдур. Инкилис дилиндәки сөзөнләринин дашыдығы вәзифәни Азәрбајҹан дилиндә әсасән сөздәјишдириҹи шәкилчиләр вә гошмалар ифа едир:

Мүг. ет:

of the book Китаб*ын*
to the book — Китаб*а*
in the book — Китаб*да*
from the book — Китаб*дан*
with the book — Китаб*ла (илә)*
about the book — Китаб *һаггында*

вә с.

3. Инкилис дилинин сәҹијјәви хүсусијјәтләриндән бири дә бу дилдә сөз сырасынын нисбәтән сабит олмасыдыр. Бу о демәкдир ки, ҹүмләдә һәр бир үзвүн өзүнә мәхсус мүәјјән јери вар. Мөвҹуд сөз сырасынын дәјишмәси илә ҹүмләнин үмуми мә'насы ја дәјишир, ја да тамам позулур (2-ҹи параграфа бах).

Азәрбајҹан дилиндә исә сөз сырасы хејли сәрбәстдир. Бу дилдә сөз сырасынын дәјишмәси ҹүмләнин үмуми мә'насыны һәмишә дәјишдирмир (бә'зи һаллардан башга). Азәрбајҹан дилиндә сөз сырасынын дәјишмәси илә ејни мә'налы ҹүмләнин јалныз мүхтәлиф вариантлары јараныр (*Мән китабы алдым; Китабы мән алдым; Мән алдым китабы* вә с.).

4. Инкилис дили үчүн башга бир сәҹијјәви хүсусијјәт фе'лин Ҹерунд (Gerund) адланан шәхссиз формасы вә онун мүхтәлиф синтактик вәзифәләрдә ишләдилмәсидир.

Азәрбајчан дилиндә исә белә грамматик форма јохдур. Черундун дашыдығы мә'на Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф васитәләрлә ифадә олунур (36-чы параграфа бах).

5. Инкилис дилинә хас олан бир хүсусијјәт дә фе'лин шәхссиз формалары илә (Infinitive, Participle, Gerund) дүзәлән вә мә'нача будаг чүмләјә бәрабәр олан ашағыдакы синтактик бирләшмәләрдир:

Objective with—the—Infinitive
Subjective with—the—Infinitive
Objective with—the—Participle
Subjective with—the—Participle
Absolute Participle Construction
Constructions with—the—Gerund

Азәрбајчан дилиндә исә белә синтактик бирләшмәләр јохдур. Бу бирләшмәләрин дашыдығы мә'на дилимизә мүхтәлиф синтактик васитәләрлә тәрчүмә олунур (23, 24, 25. 34, 35, 37-чи параграфлара бах).

Әлбәттә, инкилис вә Азәрбајчан дилләринин грамматик гурулушундакы фәргли хүсусијјәтләр бу дејиләнләрлә мәһдудлашмыр. Лакин мәгсәдимиз бу ики дилин грамматик гурулушуну башдан-баша мүгајисә етмәк олмадығы үчүн һәләлик јухарыдакы әсас хүсусијјәтләри гејд етмәклә кифајәтләнирик. Һәр ики дилин грамматик гурулушундакы дикәр фәргли хүсусијјәтләр исә сонралар бу вә ја дикәр мәсәләјә даир изаһатларда истәр-истәмәз ашкара чыхачагдыр.

§ 2. Нәгли чүмләләрдә сөз сырасы

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, инкилис дилиндә дә сөзләр чүмлә дүзәлтмәк үчүн дилин синтактик ганунлары әсасында мүәјјән сыра илә дүзүлүр ки, буна да **сөз сырасы** дејилир.

Инкилис дилиндә сөз сырасы Азәрбајчан дилиндәкинә нисбәтән хејли сабитдир вә даһа мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, бә'зән инкилис дилиндә чүмләнин үмуми семантикасы вә ону тәшкил едән сөзләрин синтактик вәзифәси сөз сырасындан асылы олур, мәсәлән: The teacher asked the student —Мүәллим тәләбәдән сорушду.

Бу чүмләдә the teacher мүбтәда, asked хәбәр, the student исә тамамлыгдыр. Әкәр һеч бир шәкли дәјишиклик апармадан the teacher вә the student сөзләринин јерини дәјишсәк, the student мүбтәда, the teacher исә тамамлыг олачагдыр. Белә олдугда чүмлә дә тамамилә јени бир мә'на кәсб едәчәкдир:

1 2 3
The student asked the teacher—Тәләбә мүәллимдән сорушду.

Инкилис дилиндә сөзүн нәинки синтактик вәзифәси, һәтта һансы нитг һиссәсинә аид олмасы да чох заман онун чүмләдәки јеринә, јә'ни сөз сырасына көрә мүәјјәнләшир, мәсәлән:

1 2 3
1. The trams *stop* here — Трамвајлар бурада *дајаныр.*

1 2 3
2. The bus *stop* is there — Автобус *дајаначағы* орададыр.

Һәр ики чүмләдә шәкилчә ејни олан stop сөзү биринчи һалда хәбәр јериндә (2) дурдуғу үчүн фе'л, икинчи һалда исә мүбтәда јериндә (1) дурдуғу үчүн исимдир. Буна көрә дә биринчи һалда *дајанмаг*, икинчи һалда исә *дајаначаг* демәкдир.

Беләликлә ајдын олур ки, инкилис дилиндә чүмләни тәшкил едән сөзләрин мә'на вә вәзифәсини мүәјјәнләшдирмәк, бунунла да онун үмуми семантикасыны баша дүшмәк вә нәһајәт, дүзкүн тәрчүмә етмәк үчүн сөз сырасыны билмәк сон дәрәчә вачибдир.

Мүасир инкилис дилиндә нәгли чүмләләри сөзләрин сыраланмасына көрә дөрд група ајырмаг олар:

Б и р и н ч и г р у п а дахил олан чүмләләрдә сөзләр әсасән белә сыраланыр:

Мүбтәда + хәбәр + васитәли т. + васитәсиз т. + јер зәрфлији + заман зәрфлији.

The teacher	told	us	a story	at the lesson	yesterday
мүбтәда	хәбәр	вас.-ли т.	вас.-сиз т.	јер зәрфлији	заман зәрфлији
1	2	3	4	5	6

Бу групдан олан чүмләләрдәки сөз сырасы илә әлагәдар олараг ашағыдакылары да јадда сахламаг лазымдыр:

а) мүбтәда, хәбәр вә тамамлығын јери һәмишә сабитдир, јә'ни дәјишә билмәз[6];

б) васитәли тамамлыг сөзөнү гәбул етдикдә васитәсиз тамамлыгдан *сонра* дурур; мәсәлән:

I	gave	the book	to him
мүбтәда	хәбәр	вас.-сиз т.	вас.-ли т.
1	2	3	4

в) зәрфлик мүбтәдадан әввәл дә (сыфыр јердә) дура биләр:

Yesterday	she	bought	a dictionary
заман зәрфлији	мүбтәда	хәбәр	вас.-сиз т.
0	1	2	3

[6] Инкилис дилиндә тамамлыг чох надир һалда мүәјјән сәбәбләрә көрә мүбтәдадан әввәл кәлә биләр ки, буна да ән чох бәдии әдәбијјатда тәсадүф олунур (бах: О. М у с а ј е в. Инкилис вә Азәрбајчан дили чүмләләриндә сөзләрин сырасы. Бакы, 1960, сәһ. 40 46).

И к и н ч и г р у п а дахил олан чүмләләрдә сөзләрин сырасы адәтән белә олур:

There формал сөзү + хәбәр + мүбтәда + јер зәрфлији + + заман зәрфлији.

There	are	many plants	in Baku	now
формал сөз	хәбәр	мүбтәда	јер зәрфлији	заман зәрфлији
1	2	3	4	5

Бу нөв чүмләләрдәки сөз сырасы илә әлагәдар олараг ашағыдакылары да јадда сахламаг лазымдыр:

а) баш үзвләрин вә there формал сөзүнүн јери һәмишә сабитдир:

There + хәбәр + мүбтәда

б) белә чүмләләрдә һәмишә јер зәрфлији олур;

в) зәрфлик (хүсусилә заман зәрфлији) чүмләнин әввәлиндә дә дура биләр:

Now	there	are	many plants	in Baku
заман зәрфлији	формал сөз	хәбәр	мүбтәда	јер зәрфлији
0	1	2	3	4

г) бу нөв чүмләләрин хәбәри ән чох to be фе’ли илә ифадә олунур вә Азәрбајчан дилинә заманындан асылы олараг *вар, вар иди*, *олачаг* сөзләри илә тәрчүмә едилир;

д) белә чүмләләри тәрчүмә едәркән јер зәрфлији биринчи јердә дурур, мәсәлән:

There is a book on the table—*Столун үстүндә* китаб вар.

Ү ч ү н ч ү г р у п а it формал мүбтәдасы илә башланан вә әсас мүбтәдасы мәсдәр вә ја черундла ифадә олунан чүмләләр дахилдир. Белә чүмләләрдә сөзләр ашағыдакы кими сыраланыр:

It формал мүбтәдасы + хәбәр + әсас мүбтәда + тамамлыг + зәрфлик

It	is necessary	to translate	the article	today
формал мүбтәда	хәбәр	әсас мүбтәда	тамамлыг	зәрфлик
1	2	3	4	5

Бу нөв чүмләләрдәки сөз сырасы илә әлагәдар олараг ашағыдакылары билмәк вачибдир:

а) биринчи үч үзвүн јери һәмишә сабитдир:

it + хәбәр + әсас мүбтәда

б) мәсдәр вә ја черунд гаршысында for сөзөнү гәбул едән исим вә ја әвәзлик ола биләр. Белә һалларда һәмин исим (вә ја әвәзлик) өзүндән сонракы мәсдәр вә ја черундла бирликдә бир үзв—мүбтәда олур, мәсәлән:

It is impossible *for him to come* here.—Онун бураја кәлмәси мүмкүн дејилдир.

Д ө р д ү н ч ү г р у п а дахил олан чүмләләр исә шәхссиз чүмләләрдир. Мә’лумдур ки, инкилис дилиндә шәхссиз чүмләләр дә it формал мүбтәдасы илә башланыр. Лакин шәхссиз чүмләләрдә әсас мүбтәда олмур вә ола да билмәз, мәһз бунунла да онлар үчүнчү група дахил олан чүмләләрдән фәргләнир. Шәхссиз чүмләләрдә сөзләр белә сыраланыр:

It формал мүбтәдасы + хәбәр + зәрфлик.

It	was cold	yesterday
формал мүбтәда	хәбәр	заман зәрфлији
1	2	3

Јахуд:

It	does not snow	there	in winter
формал мүбтәда	хәбәр	јер зәрфлији	заман зәрфлији
1	2	3	4

1-чи гејд. Белә чүмләләрдә хәбәрдән сонра сөзөнү гәбул едән исим вә ја әвәзлик кәләрсә, һәмин исим вә ја әвәзлик чүмләнин тамамлығы олур. Белә һалларда it артыг формал дејил, әсас мүбтәда олуб Азәрбајчан дилинә *о*, *бу* сөзләри васитәсилә тәрчүмә едилир, мәсәлән:

It is clear to me. — *Бу* мәнә ајдындыр.

Белә чүмләләрдә it сөзүнү this, that илә әвәз етмәк олар вә чүмләнин мә’насы дәјишмәз:

1. *It* is very familiar to me. — Бу мәнә чох танышдыр.

Јахуд:

2. *This* is very familiar to me. — Бу мәнә чох танышдыр.

§ 3. Тә’јинин чүмләдә јери

Инкилис дилиндә исимлә ифадә олунмуш һәр бир чүмлә үзвүнүн тә’јини ола биләр. Лакин тә’јинин башга үзвләр кими чүмләдә сабитләшмиш мүәјјән јери јохдур. Тә’јин инкилис дили чүмләләриндә тә’јин олунан сөздән һәм әввәл, һәм дә сонра кәлә биләр ки, бу да онун һансы нитг һиссәси илә ифадә олунмасындан асылыдыр.

Тә’јин олунан сөздән әввәл кәлән тә’јинләр. Инкилис дилиндә тә’јин ашағыдакы һалларда тә’јин олунан сөздән әввәл кәлир:

а) сөзөнү гәбул етмәјән исимлә ифадә олундугда;

The *oil* industry is highly developed in our country. — Өлкәмиздә *нефт* сәнајеси јүксәк инкишаф етмишдир.

б) исмин јијәлик һалы илә ифадә олундуғда;

Popov's invention was first demonstrated to the Russian scientists. — *Поповун* ихтирасы илк дәфә рус алимләринә нүмајиш етдирилмишди.

в) сифәтлә ифадә олундугда;

V. V. Petrov discovered the *electric* arc in 1802. — В. В. Петров *електрик* гөвсүнү 1802-чи илдә кәшф етмишди.

г) ишарә әвәзлији илә ифадә едилдикдә;

This method is quite new. — *Бу* үсул тамамилә јенидир.

д) јијәлик әвәзлији илә ифадә едилдикдә;

Our plant produces synthetic rubber. — *Бизим* завод синтетик каучук истеһсал едир.

е) гејри-мүәјјән әвәзликлә ифадә едилдикдә;

He made a report on *some* problems of oil technology. — О, нефт технолокијасынын *бә'зи* мәсәләләринә даир мә'рузә етди

ж) сајла ифадә едилдикдә;

The *first* airplane in the world was built by A. F. Mozhaisky *100* years ago. — Дүнјада *биринчи* тәјјарә *100* ил бундан әввәл А. Ф. Можајски тәрәфиндән јарадылмышды.

з) фе'ли сифәтлә (Participle) ифадә олундугда;

These machines are forced by means of *alternating* current. — Бу машынлар *дәјишән* чәрәјан васитәсилә һәрәкәтә кәтирилир.

The *molten* aliminium is very little subject to oxidation. — *Әридилмиш* алүминиум чох аз оксидләшир.

и) сөзөнү гәбул етмәјән черундла ифадә олундугда;

Now the sawdust is used as a *building* material. — Инди ағач кәпәјиндән *тикинти* материалы кими истифадә олунур.

Тә'јин олунан сөздән сонра кәлән тә'јинләр. Инкилис дили чүмләләриндә тә'јин ашағыдакы һалларда тә'јин олунан сөздән сонра кәлир:

а) сөзөнү гәбул едән исимлә ифадә олундугда;

Some industrial enterprises are in the centre *of the city*. — Бә'зи сәнаје мүәссисәләри *шәһәрин* мәркәзиндә јерләшир.

б) мәсдәрлә ифадә олундугда;

A thermometer is an instrument *to show* the temperature. — Термометр температуру *көстәрән* чиһаздыр.

в) фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олундугда;

1. The device *measuring the voltage* is called voltmeter. — *Кәркинлији өлчән* чиһаза волтметр дејилир.

2. Radioisotopes *produced by the atomic industry* are widely used in medicine and agriculture. — *Атом сәнајесинин истеһсал етдији* радио-изотоплардан тәбабәтдә вә кәнд тәсәррүфатында кениш истифадә олунур.

г) сөзөнү гәбул едән черунд тәркиби илә ифадә олундугда;

The director approved our plan *of organizing a circle*. — Директор *дәрнәк тәшкил етмәк* планымызы бәјәнди.

Инкилис дилиндән фәргли олараг, Азәрбајчан дилиндә тә'јин һәмишә тә'јин олунан сөздән әввәл кәлир. Буна көрә дә инкилис дилиндә тә'јин олунан сөздән сонра кәлән тә'јинләр дә Азәрбајчан дилинә тәрчүмәдә тә'јин олунан сөздән әввәлә кечир, мәсәлән:

Инкилис дилиндә	1. Тә'јин олунан The device	2. Тә'јин measuring the temperature
Азәрбајчан дилиндә	1. Тә'јин Температуру өлчән	2. Тә'јин олунан чиһаз

§ 4. Грамматик тәһлил

Харичи дилдәки чүмләни дүзкүн тәрчүмә етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун мә'насыны баша дүшмәк лазымдыр. Бунун үчүн ики шәрт өдәнилмәлидир: 1) чүмләдәки намә'лум сөзләрин лексик мә'насы ајдынлашдырылмалы, 2) һәмин сөзләрин грамматик вәзифәси мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу шәртләрдән биринчиси лүғәтин көмәји илә өдәнилә билдији һалда, тәрчүмәчинин грамматика саһәсиндәки билијинә әсасланан икинчи шәрт исә грамматик тәһлил јолу илә өдәнилир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи тәләбәләр грамматик тәһлилдән јан кечәрәк јалныз намә'лум сөзләрин лүғәтдәки мә'насыны тапмагла кифајәтләнирләр ки, бу да истәнилән нәтичәни вермир, јә'ни чүмләнин үмуми мә'насы ајдынлашмыр вә ајдынлаша да билмәз. Чүнки намә'лум сөзләрин јалныз лүғәти мә'насыны тапмагла онларын арасындакы синтактик әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Сөзләр арасындакы синтактик әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк исә чүмләнин үмуми мә'насыны баша дүшмәк үчүн башлыча шәртдир.

Бундан башга, грамматик тәһлил апармадан намә'лум сөзләрин лүғәти мә'насыны ахтармаг да чох заман јанлыш нәтиҹәјә кәтириб чыхарыр. Белә ки, сөзүн лексик мә'насы да бә'зән онун ҹүмләдәки синтактик вәзифәсиндән асылы олур.

Беләликлә, грамматик тәһлил хариҹи дилдәки ҹүмләнин мә'насыны баша дүшмәк вә ону дүзкүн тәрҹүмә етмәк үчүн әсас шәртләрдән биридир.

Грамматик тәһлил дедикдә, биз әсасән синтактик тәһлили, јә'ни баш вә икинҹи дәрәҹәли үзвләрин тапылмасыны, онларын арасындакы гаршылыглы әлагәләрин мүәјјән едилмәсини нәзәрдә тутуруг.

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, хариҹи дилдәки ҹүмләнин тәһлили илә ана дилиндәки ҹүмләнин тәһлили арасында әсаслы фәрг вардыр. Бу фәрг ондан ибарәтдир ки, ана дилиндә грамматик тәһлил ҹүмләнин мә'насыны ачмаг үчүн дејил, мә'нанын һансы дил васитәләрилә ифадә олундуғуну мүәјјән етмәк үчүн апарылыр. Бурада ҹүмләнин мә'насы оху просесиндә, һәм дә чох асанлыгла баша дүшүлүр ки, бу да тамамилә тәбиидир. Хариҹи дилдә исә әксинә, грамматик тәһлил мә'нанын ачылмасына хидмәт едир вә әсасән формал әламәтләр әсасында апарылыр. Беләликлә, ана дилиндә ҹүмләни тәһлил едәркән мә'надан чыхыш едәрәк форманы мүәјјәнләшдиририк, хариҹи дилдә исә әксәрән формадан чыхыш едәрәк мә'наны ајдынлашдырырыг.

Грамматик тәһлили неҹә апармалы? Инкилис дилиндәки ҹүмләнин тәһлили ики мәрһәләјә ајрылыр: әввәлҹә ҹүмлә мә'на групларына ајрылыр, сонра исә онун баш вә икинҹи дәрәҹәли үзвләри тапылыр.

Ҹүмләнин мә'на групларына ајрылмасы. Ҹүмләни тәшкил едән сөзләр арасындакы синтактик әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк вә ҹүмлә үзвләрини тапмаг үчүн әввәлҹә ону мә'на групларына ајырмаг лазымдыр. Ҹүмләдә әсасән ики нөв мә'на групуну—исим вә фе'лин әмәлә кәтирдији мә'на групуну мүәјјән етмәк ваҹибдир. Бунун үчүн әввәлҹә ҹүмләдәки ајры-ајры исимләри вә фе'ли тапмаг лазымдыр. Бу ики нитг һиссәсини исә ашағыдакы формал әламәтләрә көрә мүәјјән етмәк олар:

1. Шәкли көстәриҹијә көрә.
2. Әлавә көстәриҹијә көрә.
3. Сөз сырасына көрә.

1. Шәкли көстәриҹи дедикдә исмин вә фе'лин сонундакы вә ја өнүндәки сөздүзәлдиҹи шәкилчи нәзәрдә тутулур. Мә'лум олдуғу кими, инкилис дилиндә бир сыра исим вә фе'л сөздүзәлдиҹи шәкилчи васитәсилә дүзәлир. Белә исми вә фе'ли һәмин сөздүзәлдиҹи шәкилчијә көрә мүәјјән етмәк олар, мәсәлән:

certain*ty*, member*ship*, improve*ment*, teach*er* вә с. (исим)
simpli*fy*, strength*en*, modern*ize*, *en*large вә с. (фе'л)
(Инкилис дилиндәки сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрин сијаһысы үчүн 2-ҹи әлавәјә бах).

Исмин јијәлик һал шәкилчиси дә ('s, s') онун шәкли көстәриҹиси һесаб олуна биләр. Ҹәм шәкилчиси (s, es) исә Present Indefinite заманда фе'лин үчүнҹү шәхс тәкдә гәбул етдији шәкилчијә (s, es) охшадығы үчүн бир о гәдәр дә мө'тәбәр көстәриҹи дејилдир.

2. Әлавә көстәриҹи дедикдә исә исми вә фе'ли ҹүмләдә мүшајиәт едәрәк синтактик ҹәһәтҹә онлара хидмәт едән көмәкчи вә *бә'зи* әсас нитг һиссәләри нәзәрдә тутулур.

Исмин әлавә көстәриҹиләри ашағыдакылар ола биләр:
а) артикл,
б) бүтүн сөзөнләри,
в) ишарә әвәзликләри—this, that, these, those, such.
г) јијәлик әвәзликләри—јалныз my, your, his, her, its, our, their,
д) гејри-мүәјјән әвәзликләр—some, any, each, every, other,
е) инкар әвәзлији—no,
ж) мигдар вә сыра сајлары.

Әкәр сөзүн гаршысында бу көстәриҹиләрдән бири (бә'зән дә бир нечәси) вардырса, демәли һәмин сөз исимдир, мәсәлән: *The* power (енержи), *from* work (ишдән), *no* changes (һеч бир дәјишиклик), *its* layers (онун гатлары), *the second* bill (икинҹи ганун лајиһәси) вә с.

1-ҹи гејд. Исимлә онун әлавә көстәриҹиси арасына башга бир сөз дүшә биләр ки, бу да адәтән сифәт, фе'ли сифәт вә ҹерунд олур, мәсәлән:

A *new* book; this *working* machine; your *written* translation; about *walking* competition.

2-ҹи гејд. Ишарә әвәзликләри тәкликдә ҹүмләнин мүбтәдасы ола биләр. Белә һалларда ишарә әвәзлији артыг исмин көстәриҹиси һесаб едилә билмәз, чүнки ондан (јә'ни ишарә әвәзлији—мүбтәдадан) сонракы сөз һәмишә фе'л олур, мәсәлән:

This is a mineral.—*Бу* минералдыр.

Фе'лин әлавә көстәриҹиләри исә ашағыдакылар ола биләр:
а) көмәкчи фе'лләр—shall, will, do вә с.,
б) модал фе'лләр—can, may, must, should, would вә с.,
в) шәхс әвәзликләри—I, you, he, she, it, we, they, бә'зи зәрфләр—always, often, suddenly, still вә с.

Әкәр ҹүмләдә сөзүн гаршысында бу көстәриҹиләрдән бири вардырса, демәли һәмин сөз фе'лдир, мәсәлән:

1. Two motors *will power* the machine.	— Машыны ики мотор һәрәкәтә кәтирәҹәкдир.

МҮНДӘРИЧАТ

МҮГӘДДИМӘ 3

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

САДӘ ЧҮМЛӘНИН ТӘРЧҮМӘСИ 6

§ 1. Инкилис вә Азәрбајҹан дилләринин грамматик гурулушундакы бә'зи фәргли хүсусијјәтләр 6
§ 2. Нәгли чүмләләрдә сөз сырасы 9
§ 3. Тә'јинин чүмләдә јери 11
§ 4. Грамматик тәһлил 13
§ 5. Хәбәрин мүәјјән олунмасы 18
§ 6. Фе'лин әмр формасы илә ифадә олунмуш хәбәрин мүәјјән едилмәси 20
§ 7. Хәбәрин шәкилчә она охшар тә'јиндән вә зәрфликдән фәргләндирилмәси 20
§ 8. Мүбтәданын мүәјјән олунмасы 23
§ 9. Тамамлығын мүәјјән олунмасы 24
§ 10. Зәрфлијин мүәјјән олунмасы 25
§ 11. Хәбәри фе'лин мәчһул нөвү (Passive Voice) илә ифадә олунан чүмләләрин тәрчүмәси 27
§ 12. Чохвәзифәли фе'лләрин тәрчүмәси 30
§ 13. To be фе'линин тәрчүмәси 31
§ 14. To have фе'линин тәрчүмәси 33
§ 15. To do фе'линин тәрчүмәси 35
§ 16. Should вә Would фе'лләринин тәрчүмәси . . . 37
§ 17. Чохвәзифәли сөзләрин тәрчүмәси 39
§ 18. Артиклин тәрчүмәси 49

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ФЕ'ЛИН ШӘХССИЗ ФОРМАЛАРЫНЫН ВӘ ОНЛАРЫН ӘМӘЛӘ КӘТИРДИЈИ СИНТАКТИК БИРЛӘШМӘЛӘРИН ТӘРЧҮМӘСИ 55

§ 19. Мәсдәрин тәрчүмәси 55
§ 20. Мәчһул мәсдәрлә ифадә олунан тамамлығын тәрчүмәси 58
§ 21. Мәсдәрлә ифадә олунан тә'јинин тәрчүмәси . . . 59
§ 22. Мәсдәрлә дүзәлән синтактик бирләшмәләрин тәрчүмәси 61
§ 23. Објект һал вә мәсдәр бирләшмәсинин (The Objective—with—the—Infinitive Construction) тәрчүмәси 62
§ 24. Субјект һал вә мәсдәр бирләшмәсинин (The Subjective—with—the—Infinitive Construction) тәрчүмәси 65
§ 25. For вә мәсдәр бирләшмәсинин (For—Phrase) тәрчүмәси 66
§ 26. Might вә мәсдәр бирләшмәсинин тәрчүмәси 69
§ 27. Must вә мәсдәр бирләшмәсинин тәрчүмәси 70
§ 28. Can't вә мәсдәр бирләшмәсинин тәрчүмәси . . . 71
§ 29. Фе'ли сифәтләр вә онларын әмәлә кәтирдији синтактик бирмәшмәләр 71
§ 30. Индики заман фе'ли сифәтинин (Participle I) тәрчүмәси 72
§ 31. Кечмиш заман фе'ли сифәтинин (Participle II) тәрчүмәси 75
§ 32. Битмиш фе'ли сифәтин (Perfect Participle) тәрчүмәси
Фе'ли сифәт бирләшмәләринин тәрчүмәси 80
§ 33. Објект һал вә фе'ли сифәт бирләшмәсинин (The Objective-with-the-Participle Construction) тәрчүмәси . . . 80
§ 34. Субјект һал вә фе'ли сифәт бирләшмәсинин (The Subjective-with-the- Participle Construction) тәрчүмәси . . 81
§ 35. Мүстәгил фе'ли сифәт бирләшмәсинин (The Absolute Participle Construction) тәрчүмәси 83
§ 36. Черундун тәрчүмәси 86
§ 37. Черунд бирләшмәләринин тәрчүмәси 87
§ 38. Черундун индики заман фе'ли сифәтдән фәргләндирилмәси 88
§ 39. Черундун фе'ли исимдән (Verbal Noun) фәргләндирилмәси 88

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН ТӘРЧҮМӘСИ 90

§ 40. Табесиз мүрәккәб чүмләнин тәрчүмәси 90
§ 41. Табесиз бағлајычылар 90
§ 42. Табели мүрәккәб чүмләнин тәрчүмәси 92
§ 43. Мүбтәда будаг чүмләсинин мүәјјән олунмасы вә тәрчүмәси 93
§ 44. Хәбәр будаг чүмләсинин мүәјјән олунмасы вә тәрчүмәси 94
§ 45. Тамамлыг будаг чүмләсинин мүәјјән олунмасы вә тәрчүмәси 95
§ 46. Тә'јин будаг чүмләсинин мүәјјән олунмасы вә тәрчүмәси 96
§ 47. Зәрфлик будаг чүмләләринин мүәјјән олунмасы вә тәрчүмәси 98
§ 48. Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин тәрчүмәси 108
Әлавәләр 110